

O čárce před spojkou *nebo*

1. Pravidla kladení interpunkčních znamének by měla být stanovena tak, aby jejich dodržení napomáhalo pisateli při realizaci komunikačního záměru a čtenáři při porozumění textu. Tuto funkci plní interpunkce nejlépe tehdy, pokud jsou taková pravidla systematická a hierarchicky na sebe navázaná, tedy pokud nejde o pouhý soubor jednotlivostí a výjimek. U souřadného spojování vět a výrazů je mimoto důležité, aby pravidla pro kladení čárky pomáhala čtenáři pochopit, co s těmito větami a výrazy pisatel textu dělá, tj. aby vedle sémantiky vycházela i z pragmatiky. Právě jmenovaná východiska tohoto článku můžeme označit jako snahu o systematickost, kooperační pragmatický přístup k jazykové komunikaci a zřetel k jazykové kultuře.

Systematická formulace pravidel pro kladení čárky před spojkou *nebo* je komplikována hned několika okolnostmi: a) spojka *nebo* má synonyma *či* a *anebo*; b) používá se jednak samotná, jednak ve spojení s dalšími výrazy (např. *nebo raději*), jednak jako součást výrazů rozštěpených (např. *at' už – nebo*); c) její pomocí lze věty nebo výrazy spojovat v několika různých vztazích (poměrech). Tyto komplikace vedly k tomu, že pravidla pro kladení čárky před spojkou *nebo*, jakkoli jde o výraz velmi frekventovaný, nebyla zatím formulována vyčerpávajícím způsobem. Některé příručky, jak uvidíme dále, stanoví tato pravidla beze snahy o systematickost a bez přihlídnutí k pragmatice. V tomto článku probereme vždy všechna synonyma najednou; nejprve pojednáme o jejich samostatném užití, poté probereme situace, v nichž jsou tyto spojky spojeny s dalšími výrazy, a nakonec se zaměříme na rozštěpené výrazy, jejichž součástí mohou být. Všeobecnou platnost má zásada, že pro kladení čárky před těmito spojkami není důležité, zda spojují věty, nebo výrazy; důležité není ani to, zda jsou ony věty či výrazy dva (dvě), nebo jich je víc. Stranou zde pochopitelně ponecháváme i všechny případy, v nichž se čárka před tyto spojky dostane náhodou, podle nějakého jiného pravidla, např. protože se taková spojka objeví po vsuvce nebo po vložené vedlejší větě atp.

2. **Samotné *nebo*, *anebo*, *či*.** Rozhodující je vztah mezi spojovanými větami/výrazy, který pomocí spojky vyjadřujeme. *PČP* (2004, s. 56–60) stanoví, že čárka se píše vždy, když jde o jiný významový vztah než (prostě) slučovací. U samotné spojky jde v naprosté většině případů o to, zda mají význam slučovací, nebo vylučovací. *PČP* už však neříkají nic o tom, jak tyto dva významy navzájem rozeznat. Současné mluvnice češtiny (*ČŘJ*, 2000, s. 348–349; *PMČ*, 2000, s. 557–567) sledované spojky ve výkladech o slučovacím souvětí neuvádějí a oba významy pokládají za varianty významu vylučovacího (alternativního). *ČŘJ* popisuje rozdíl mezi nimi poněkud stručně a implicitně, *PMČ* je v tomto bodě důkladnější: alternativy (obsahy spojovaných vět nebo výrazů) se podle ní buď „vzájemně vylučují, tj. z nabízených alternativ může platit jen jedna“, nebo „vzájemně doplňují, tj. z nabízených alternativ mohou platit všechny“, nebo „vzájemně vylučují a zároveň doplňují“; čárka se má psát pouze v prvním případě (2000, s. 567). Jde o významové rozlišení převzaté z logiky a opřené o pojmy silné a slabé disjunkce.

Zčásti odlišné chápání rozdílů mezi slučováním a vylučováním pomocí spojky *nebo* a jejích synonym nacházíme v příručce *JPČDIZ* (2006, s. 13–14): spojky *nebo* a *či* podle ní vyjadřují vztah slučovací, pokud se jimi zdůrazňuje alternativnost, tzn. pokud kromě zmíněných alternativ existují ještě další, nezmíněné. V souvětích jako *Turisté v Praze chodí na opery do Národního divadla či navštěvují představení černého divadla* tak čárku nepíšeme proto, že „logicky turisté do Prahy nejezdí jen kvůli divadelnímu představení, zdůrazňujeme možnost volby, např. ... *nebo si zajdou na muzikál* apod.“.

Podle *PMČ* si tedy pisatel textu, který nechce chybovat v interpunkci před spojkami *nebo*, *anebo*, *či*, musí uvědomit, zda alternativy, které chce spojit, mohou, nebo nemohou platit zároveň; podle příručky *JPČDIZ* si musí představit, zda vedle těchto alternativ může platit ještě nějaká jiná. Jenže už před čtrnácti lety kritizoval logický přístup Fr. Daneš a ukázal, že „v přirozeném jazyce ... je situace poněkud jiná, a to nejen v běžné komunikaci, ale i v textech odborných“ (Daneš, 1994, s. 133). Užívání spojky *nebo* analyzoval z komunikačně-pragmatického hlediska a zjistil, že mluvčí/pisatel užitím této spojky může „dělat“ dvě různé věci: totiž jednak postavit alternativy proti sobě do protikladu, jednak postavit je vedle sebe jako eventuality. Tento rozdíl se přitom s rozdílem logickým

nekryje: vedle sebe lze postavit i alternativy ve vztahu silné disjunkce (a v zásadě i naopak). Spolu s Fr. Danešem se domníváme, že právě těmito dvěma pragmatickými významy daných spojek, a nikoli logikou se má řídit kladení čárky: čárka je ukazatelem toho, že jsou obsahy vět nebo výrazů kladeny proti sobě, do protikladu. Rozhodující tedy není logická ne/slučitelnost, nýbrž záměr autora a kontextová souvislost.

Nejlépe je to vidět na otázkách (kromě Daneše se jimi zabývala i M. Krejčová, 2004-2005, s. 144). *Dáte si čaj nebo kávu?* je otázka zjišťovací, v mluveném projevu je zakončena kadencí (stoupnutím hlasu) a na spojce v ní není důraz, očekávaná odpověď je *ano/ne* (doprovázené slovem *děkuji* apod.). Naproti tomu *Dáte si čaj, nebo kávu?* je otázka vylučovací, v mluveném projevu je na jejím konci antikadence (pokles hlasu) a na spojce větný přízvuk, očekávaná odpověď je buď *kávu*, nebo *čaj*. Čárka se píše i v otázkách typu *Dáte si čaj, nebo ne(dáte)?*, které J. Dřímál (2008, s. 50) označuje jako „disjunktivně formulované otázky zjišťovací“, vyznačující se „zesílením žádosti o odpověď“. I v nich jde o stavění alternativ do protikladu; druhá alternativa je tu jen vyjádřena souhrnně, elipticky pomocí zápornky. Vcelku jednoduché bývá rozhodování i v případech nepřímých otázek a dalších typů obsahových vět, přestože si v nich už nelze pomoci intonací: *Nevím, zda si dají kávu, nebo čaj.* × *Nevím, zda si tu kávu nebo čaj nakonec dají.* × *Nevím, zda si ten čaj dají, nebo ne.*

Fr. Daneš (1994, s. 136) rovněž pojednává o souvětích typu *Drž se mě, nebo upadneš*, v nichž se čárka píše. Jde podle něj o souvětí důsledkově vylučovací: první věta vyjadřuje rozkaz, zákaz, radu apod., druhá důsledek plynoucí z neuposlechnutí. Po stránce formální lze taková souvětí poznat snadno: v první větě bývá přísudek v imperativu, případně složený, s modálním slovesem vyjadřujícím nutnost (*Musíš se mě držet, nebo upadneš.*); v druhé větě je indikativ. Fr. Daneš podotýká, že v této funkci je spojka *nebo* nahraditelná výrazem *jinak*. Dodejme, že spojky *anebo* a *či* jsou v této funkci nezvyklé.

Internetová jazyková příručka, vytvořená pracovníky jazykové poradny ÚJČ AV ČR, zčásti vychází z Danešova rozlišení a zčásti přejímá výklady mluvnic: čárka se má psát u „výrazného protikladu“, „výrazné neslučitelnosti“ a „vzájemného vylučování“ a nemá se psát tam, kde jde o „libovolně zaměnitelné eventuality“, „pouhou eventuálnost“. Je s podivem, že na webových stránkách jazykové poradny lze najít i doporučení odchylné, a to v odpovědi na dotaz týdně č. 31/2007. Píše se tam, že od psaní čárky se často upouští, „je-li vylučovací pojetí zjevné (například z použití antonymních výrazů) a pokud jsou členy vyjádřeny jednoslovně (resp. pokud jsou obě části spojení pomocí spojky *nebo* minimálně rozvity). V případech *Peníze nebo život! a Připoj se nebo zemři!* lze čárku považovat za fakultativní“. Takovýmito zvláštními výjimkami se ovšem systematičnost, a tedy i funkčnost interpunkčních pravidel oslabuje, nemluvě o tom, že aplikace takové výjimky naráží na nejasná vymezení kritéria: Stačí, aby bylo vylučovací pojetí zjevné autorovi textu, nebo má být zjevné i čtenáři? Může si být pisatel jist, zda je zjevné čtenáři? Které rozvítí je ještě minimální a které už ne? Výjimky tohoto typu představují ze strany jazykových poradců, kodifikátorů a autorů příruček pomocnou ruku podanou pisateli; jenže nutnou daní je znejistění čtenáře. Přednost by arci měl mít čtenář: nejen proto, že jazykový komunikát má zpravidla jediného pisatele, ale více čtenářů, nýbrž zejména proto, že na tom, aby mluvčí/pisatel vynakládal úsilí ve prospěch posluchače/čtenáře, je založena celá jazyková kultura – jazykovědná pragmatika dávno přišla na to, že je to vlastně předpoklad úspěšnosti každé komunikace.

V současné písemné češtině existuje i explicitní prostředek pro vyjádření situace, v níž může platit buď kterákoliv z vedle sebe stavěných eventualit, nebo i obě/všechny najednou. Jde o spojení spojek *a* a *nebo* pomocí lomítka: *a/nebo*. Čárka se před ním nepíše, neboť o stavění do protikladu tu nejde. Zajímavější než problém interpunkční je zde otázka, jak tento prostředek při čtení vyslovovat. Spojitá výslovnost [anebo] je rezervována pro spojku *anebo*, nespojitá [a nebo] nemusí být jednoznačná; pro posluchače je nejspíš nejsrozumitelnější varianta [a nebo nebo] s důrazem na [a] a na druhém [nebo].

Vrátíme-li se ještě k termínům, jimiž se různé významové vztahy, které lze vyjádřit sledovanými spojkami, pojmenovávají, nezbude nám než konstatovat, že je v nich poměrně značný nepořádek. Pravopisné příručky na rozdíl od mluvnic označují jeden z oněch vztahů jako slučovací, *JPČDIZ* tento vztah popisují jako zdůraznění alternativnosti, kdežto *PMČ* jako alternativní označuje nikoli tento

vztah, nýbrž ten druhý. Navzdory Danešovým příkladům chápe internetová jazyková příručka kladení do protikladu a vylučování jako synonyma. Jako nejrozumnější řešení se nám proto jeví pojmy slučování, vylučování, slabá a silná disjunkce při formulaci pravidla pro psaní čárky před samotným *nebo* raději vůbec nepoužívat:

Vždy když pisatel staví věty nebo výrazy spojené samotnou spojkou *nebo*, *anebo*, či do protikladu (ať už z vlastního rozhodnutí, nebo proto, že ho k tomu vedou kontextové souvislosti), měl by před spojkou napsat čárku. Pokud je naopak klade vedle sebe jako eventuality, čárku psát nemá. Pokud spojka *nebo* odděluje větu obsahující instrukci od věty vyjadřující důsledek plynoucí z neuposlechnutí instrukce, čárka se před ní píše. Před *a/nebo* se čárka nepíše.

Příklady (vybíráme je z internetu, případné chyby v kladení čárky a pravopisné chyby opravujeme):

Chcete si zadarmo vytvořit svůj osobní web, blog, weblog, galerii nebo jiné internetové stránky?

Chcete něco darovat nebo prodat za symbolickou cenu 100 Kč?

Dům, byt nebo chata? Natotata!

Není 5 nebo 6 divů světa, ale jen jeden: láska.

Příčina: prohlížeč nepodporuje vložené rámce nebo je nyní nakonfigurován tak, aby je nezobrazoval.

Je těžké rozeznat, které jsou skutečné a které nepravé anebo nepodstatné.

Objevuje se šum anebo sykot anebo jiné zvuky.

Poskytujeme kompletní servis při prodeji, koupi, pronájmu či převodu bytů, domů, nemovitostí.

Softwarové pirátství v Česku: problém, nebo příležitost?

Vestavná, nebo šuplíková myčka?

Láska – odpouští všechno, anebo nic.

Dilema plážového kanonýra: Choceň, či Brazílie.

Poradství pro lidi s duševním onemocněním a/nebo mentálním handicapem.

Posuzování psů s kupírovanýma ušima a/nebo ocasem.

3. *Nebo*, *anebo*, či doprovázené modifikujícím výrazem. Po jmenovaných spojkách se běžně vyskytují výrazy, kterými se významový vztah mezi spojovanými větami nebo výrazy zpřesňuje nebo modifikuje. Např. spojením *či naopak* může mluvčí/pisatel zdůraznit, že alternativy staví do protikladu. K zexplicitnění toho, že naopak staví eventuality vedle sebe, může použít třeba spojení *nebo také*. Nejde tu o žádné nové, další významy sledovaných spojek, proto pro tato spojení není nutno formulovat další interpunkční pravidla. Existují však i spojení, jejichž užitím mluvčí/pisatel vyjadřuje (vytváří) jiné významové vztahy. Syntaktikové je popisují jako stupňování, oslabování a rektifikaci (Kosek, 2003, s. 112n.).

Typickým prostředkem stupňování pomocí spojek *nebo*, *anebo*, *či* je jejich spojení s výrazem *dokonce*: *Sprejeři neváhají pomalovat pomník, nebo dokonce kapli*. Stupňovací vztah se podle PČP čárkou odděluje vždy, tedy i v takovýchto případech. Oslabování je vlastně stupňování v opačném směru – věta nebo výraz po spojce vyjadřuje stupeň nižší. Spojky jsou zde doprovázeny výrazem *aspoň/alespoň*: *Madonna každý den cvičí, nebo aspoň jezdí na koni*. Protože je oslabování vlastně „obráceným stupňováním“, je i v těchto případech čárka namístě. V praxi se lze setkat s tím, že mnozí pisatelé chápou větu nebo výraz za spojeními typu *nebo dokonce*, *nebo aspoň* jako vsuvku, tj. jako vedlejší informaci, která nepatří do základní roviny textu, a jako takovou ji oddělují z obou stran: *Jmenuje se Jesličky a chtěl by být domovem – nebo aspoň hotelem – pro věřící maminky*. To jistě nelze pokládat za chybu, jen v takových případech doporučujeme oddělovat vsuvky pomocí závorek či pomlček, nikoli čárek – ty plní jiné funkce a jejich užití pro oddělení vsuvky text znepráhledňuje.

Rektifikace neboli zpřesnění znamená, že věta nebo výraz po spojce představuje přesnější vyjádření zamýšleného obsahu než věta/výraz před spojkou. Typickými prostředky jsou spojení *nebo přesněji*, *nebo raději*, *či spíše* apod.: *Primárně pracují s elektronickým obrazem, nebo přesněji s médiem rastrového zobrazování*. Mluvnice a interpunkční příručky i v tomto významu doporučují psát před spojkou čárku. I zde někteří pisatelé chápou zpřesňující člen jako vsuvku a oddělují ho pomocí závorek nebo pomlček z obou stran. V praxi se lze setkat i se spojeními typu *nebo přesněji řečeno*, u

nichž lze podle ustanovení *PČP* (2004, s. 62–63) o fakultativních čárkách u vsuvek větné povahy napsat čárku i za slovem řečeno: *Když zemřeme, nebo přesněji řečeno, když zemře naše tělesná schránka, co se děje s naší duší?* Doplňme ještě, že ne vždy má spojení typu či spíše význam rektifikace; může být užito i ve funkci stavění alternativ do protikladu: *Chaos, nebo spíš klid v Saturnových prstencích?*

Spojky *nebo, anebo, či* mohou být doprovázeny modifikujícím výrazem. Čárka se před takovým spojením nepíše pouze tehdy, pokud jím pisatel staví eventuality vedle sebe. Pokud má spojení jakoukoli jinou funkci, tj. pokud pisatel klade spojované věty/výrazy proti sobě, dále pokud jde o stupňování, oslabování nebo rektifikaci, čárka se napsat má.

Příklady:

Chcete být do léta o pět, nebo dokonce o deset kilo lehčí?

Volejte levněji, nebo dokonce i ZDARMA!!

Nevíte prosím někdo, jak se jmenoval, nebo aspoň v jaké sérii zhruba byl díl, jak se Homer s Bartem ztratili na voru na moři?

Názvuky norské tradiční hudby od africké odliším jen velmi zhruba. Ale znám – nebo aspoň někde uvnitř sebe cítím – slovácké lidovky, a proto poznám, když jsou udělané jinak.

Láska na první pohled, nebo spíš na druhý.

Moc se mi nepovedla. Líbí se mi na ní jen uši – nebo spíš levé ucho, na to jsem naopak pyšná.

Jak by vypadal svět bez Ameriky, nebo přesněji bez USA?

Rychlost závěrky, nebo přesněji expoziční čas vyjadřuje dobu, po kterou musí být vystaven snímač dopadu světla, aby byla dosažena správná expozice.

Nejdříve bych chtěla poděkovat těm, kteří na naše stránky rádi (nebo přesněji rády) chodí.

V posledních letech se v Olomouci častěji mluví o možnosti stavět mrakodrapy, nebo přesněji řečeno výškové budovy.

4. *Nebo, anebo, či* jako součást rozštěpených spojovacích výrazů. V současné češtině mohou tyto spojky být součástí dvou okruhů rozštěpených spojovacích výrazů: *bud'(to) – nebo/anebo/či* a *ať (už/již) – nebo/anebo/či*. *PČP* (2004, s. 56, 59) o nich uvádějí implicitně, leč striktně, že „čárkou se oddělují souřadně spojené věty hlavní i vedlejší, nejsou-li spojeny spojkami *a, i, ani, nebo, či* s významem slučovacím,“ a že „čárkou se oddělují složky několikanásobného větného členu“ mj. i tehdy, když jsou „spojeny dvojitými spojovacími výrazy“. Podle *PČP* bychom tedy měli před sledovanými spojkami, jsou-li součástí rozštěpeného výrazu, psát čárku vždy, bez ohledu na vyjadřovaný významový vztah.

Proti tomuto jednoduchému pravidlu však některé interpunkční příručky stavějí pravidla odlišná, založená nikoli na formě (rozštěpenosti spojovacího výrazu), nýbrž na významu spojení. Vzhledem k tomu, že při ostatních užitích daných spojek je interpunkce založena právě na významu (funkci), je přístup těchto příruček opodstatněný, a lze ho dokonce považovat za systematický. Jak ukážeme níže, domníváme se nicméně, že správná aplikace významového kritéria by měla vést k závěru, který bude v souladu s formálním kritériem, užitým v *PČP*.

V. Staněk (1997, s. 11) vztahuje na tyto rozštěpené výrazy rozdíl mezi silnou a slabou disjunkcí, jímž se řídí i u samotného *nebo*. „Vztah slučovací nebo vztah mezi ... možnostmi“ nachází ve větách *Seznam je přístupný buď na disketě nebo v archivním exempláři* a *Občan vyžaduje fungující síť úřadů, ať státních nebo samosprávných*, kdežto „vztah neslučitelnosti“ podle něj vyjadřují věty *Chtěl bych, aby alespoň část naší buď již unavené, nebo už zas netečné veřejnosti na chvíli pozvedla hlavu od svých starostí* a *Výrobky se často delší nebo kratší čas skladují, ať již ve skladech, nebo v maloobchodní síti*. Přijmeme-li na chvíli tento přístup a pokusíme se charakterizovat tyto věty z hlediska logické slučitelnosti, zjistíme, že mezi oběma větami s *bud' – nebo* ani mezi oběma větami s *ať (již) – nebo* není žádný rozdíl. Budiž nám to dodatečným důkazem nevhodnosti tohoto přístupu pro smysluplné stanovení interpunkčních pravidel pro užití spojky *nebo* ve srovnání s pragmatickým přístupem Danešovým. Příručka *JPČDIZ* postupuje podobně jako V. Staněk. Čárku radí psát tehdy,

uvozují-li tyto výrazy neslučitelné možnosti, nepsat tehdy, když „uvádějí výčet různých možností“, tj. když může vedle zmíněných eventualit „nastat i jiná varianta“ (2006, s. 15–16).

V duchu danešovského pragmatického přístupu pokládáme v této souvislosti za důležité, k čemu mluvčí/pisatelé dané rozštěpené spojovací výrazy používají, co jimi „dělají“. Nejprve nutno říci, že každý z obou výrazů plní zásadně rozdílnou funkci. *Bud'(to) – nebo/anebo/či* je v současné češtině prostředek, jímž mluvčí explicitně, důrazně, jakoby předem vyjadřuje, že alternativy klade proti sobě. V dřívějších dobách tomu tak nebylo: P. Kosek (2003, s. 118n.) popisuje vývoj tohoto spojovacího prostředku v barokní době od vyjadřování libovольnosti přes kladení eventualit vedle sebe až k významu protikladnosti. Význam kladení vedle sebe nacházíme ještě např. v korespondenci B. Němcové z poloviny 19. století: *Jakmile při stole trochu déle sedím, bud' to píšu nebo čtu, dostanu tlačené v žaludku*. V současné češtině však užití *bud' – nebo* v této funkci působí nezvykle, čtenáře, uvyklé na jeho běžný význam explicitně protikladného vztahu, může mást, a je tedy vposledku nekooperativní.

Výraz *at' (už/již) – nebo/anebo/či* vyjadřuje libovольnost: je jedno, která z předkládaných alternativ platí (platila, bude platit...). Tato libovольnost vynikne tím silněji, čím odlišnější, vzájemně nekompatibilnější, ano protikladnější tyto alternativy jsou. Proto se tímto výrazem tak často spojují opozita (*at' už mladí, nebo starší*) a kladné vyjádření se záporným (*at' přijedeš, nebo nepřijedeš*). Funkcí tohoto prostředku tedy je zrušit, negovat protikladnost zmíněných alternativ. Libovольnost je tak vlastně opakem protikladnosti, má k ní tím pádem systémově mnohem blíže než ke kladení eventualit vedle sebe. A touto systémovou významovou blízkostí by se mělo řídit i interpunkční pravidlo.

Před spojovacími výrazy *bud'(to) – nebo/anebo/či* a *at' (už/již) – nebo/anebo/či* se čárka píše vždy; nejen proto, že jde o výrazy rozštěpené, nýbrž i proto, že jejich funkcí není kladení eventualit vedle sebe: první výraz zesiluje, zexplicitňuje kladení alternativ proti sobě, druhý vyjadřuje, že jakkoli protikladné jsou spojované alternativy, je nakonec jedno, která z nich platí.

Příklady:

Nezbývá než vybrat si: bud' rypadla, nebo nezaměstnanost.

Zmírnit celibát? Ten bud' je, nebo není.

„Bud' nám to prodejte, nebo vypadněte z trhu,“ potvrdil ředitel Microsoftu.

Tak bud' vidím špatně já, anebo ty, anebo jsi se úplně zbláznila.

Ať už náboženské, nebo nenáboženské, určité hodnoty jsou nám posvátné.

Pošli originální blahopřání – at' je to vánoční pohlednice, PF, nebo přání k narozeninám či svátku.

Literatura:

ČECHOVÁ, M. a kol. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV, 2000 (ČŘJ).

DANEŠ, F. O spojce *nebo*. *Naše řeč*, 1994, roč. 77, s. 133–138.

Dotaz týdne 31/2007. *Jazyková poradna Ústavu pro jazyk český AV ČR*, v. v. i. [online]. Praha: ÚJČ AV ČR, 2007 [cit. 2008-07-03]. Dostupný z WWW: <<http://www.ujc.cas.cz/oddeleni/index.php?page=dotty2007>>.

DŘÍMAL, J. *Otázky a otázkové věty v češtině*. Praha: FF UK, 2008. Nepublikovaná diplomová práce.

Internetová jazyková příručka [online]. Praha: ÚJČ AV ČR, 2008 [cit. 2008-07-03]. Dostupná z WWW: <<http://prirucka.ujc.cas.cz>>.

JANOVEC, L.; BUŠOVÁ, L.; ŘÍHOVÁ, A.; ŠAMALOVÁ, M. *Na co se často ptáte. Jak používat čárku a další interpunkční znaménka*. Praha: Klett, 2006 (JPČDIZ).

KARLÍK, P.; NEKULA, M.; RUSÍNOVÁ, Z. (ed.). *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN, 2000 (PMČ).

KOSEK, P. *Spojovací prostředky v češtině období baroka*. Ostrava: FF OU, 2003.

KREJČOVÁ, M. K několika interpunkčním problémům. *ČJL*, 2004–2005, roč. 55, s. 143–146.

Pravidla českého pravopisu. Školní vydání včetně dodatku. Praha: Fortuna, 2004 (PČP).

STANĚK, V. *Jak psát správně čárky*. Praha: Fortuna, 1997.